A magyar rímkategóriáról funkcionális-kognitív fonológiai kiindulópontból

1. B e v e z e t é s . – A rímet a magyar verstani hagyomány jellemzően járulékos ritmustényezőként értelmezi (lásd SZEPES 1989, lásd még SIMON 2012). Ebből következően a rím kategóriájának leírásakor a hangzásbeli összecsengés minősége válik elsődleges szemponttá: eszerint megkülönböztethetünk tiszta rímet (önrím, ragrím, képzőrím, hímrím, rossz rím alkategóriákkal) és asszonáncot (tiszta asszonánc, magánhangzós asszonánc, mássalhangzós asszonánc alkategóriákkal). Ez a kategorizálás több ponton problematikus. Egyfelől a tiszta rím olyan kategória, amelynek egyetlen példánya van (a teljes egybehangzás), a kategória alkategóriái ugyanis nem a hangzásbeli minőség fokozataira, hanem a tiszta rím megvalósításának módozataira vonatkoznak; ráadásul a tiszta rím akár „funkcionálisan bántó” tökéletességű is lehet (éppen ezért tekinthető rossz rímnek is). Mindez a tiszta rím éles elkülönítését és a kategórián belüli kitüntetett helyét teszi megkérdőjelezhetővé, annál is inkább, mivel a hangzásbeli összecsengés értékelésének elméleti kiindulópontja kifejtetlen marad. Másfelől a tiszta rím és az asszonánc merev elválasztása problémás, ez ugyanis azt a háttérfeltevést érvényesíti, hogy a nyelvhasználók egyértelműen különbséget tesznek a befogadás során tiszta és nem tiszta rím között. A verstani hagyomány rímkategóriáját tehát reflektálatlan elméleti kiindulópont, merev kategóriahatárok és taxonomikus kényszer jellemzi.

Ebben a tanulmányban a rím fonológiai leírását a kognitív nyelvészet kiindulópontjából kezdeményezem, reflektálva a fenti problémákra: fő célom, hogy a magyar rím kategóriájának belső szerveződésére javaslatot tegyek a kognitív fonológia megközelítésében. Ennek során egyetlen egységes, a prototípuselv alapján szerveződő rímkategóriát tételezek, amelyben a prototípus körül, attól eltérő távolságban rendeződnek el az összecsengés különböző minőségű és szerkezeti felépítésű módozatai. Ezzel a leírással elkerülhetőnek vélem az indokolatlan fogalmi merevséget, szűkítést, valamint a korábbi leírások belső ellentmondásait. A tanulmány a következőkben vázlatosan ismerteti e kognitív kiindulópont legfőbb jellemzőit a fonológia terén (2), majd a rím kategóriáját a prototípuselv szerint mutatja be (3), végül a főbb következtetések összefoglalásával zárul (4).

2. A k o g n i t í v f o n o l ó g i a e l m é l e t i k i i n d u l ó p o n t j a . – A fonémák nyelvtudományi kutatásában egyértelműen és határozottan megkülönböztethető egy formális és egy funkcionális-kognitív kiindulópont. A formális felfogás a huszadik század első évtizedeinek kutatásai, elsősorban JAKOBSON strukturális fonológiája alapján (vö. például JAKOBSON 1962, JAKOBSON–HALLE 1956) a fonémát az autonóm nyelvi rendszer absztrakciós szintjén tartja leírhatónak, a fonémák részrendszerében, fonetikai megkülönböz-

tető jegyek relációi alapján. Ezzel szemben a funkcionális-kognitív kiindulópontot a mentalisztikus megközelítés és a testben létezésből (embodiment) történő kiindulás jellemzi. Az előbbi BAUDOINre (NATHAN 2007: 614) és SAPIRra vezethető vissza (TAYLOR 1995: 228), akik szerint a fonéma mentális hangkép, egységes mentális entitás (a beszédhangok mentális reprezentációja); az utóbbi előfeltevés alapján a fonémák a beszédhangok produkciójának és percepciójának fizikai-fiziológiai megtapasztalásából kialakuló reprezentációk.

Vagyis a kognitív fonológia legfőbb tézise, hogy a fonológia tárgya azoknak az elmebeli reprezentációknak a kutatása, amelyek a beszéd mint megtapasztalt emberi tevékenység feldolgozása során jönnek létre. E reprezentációk ugyan általában nem hozzáférhetők a tudatos reflexió számára, teljes kifejtettségben pedig csak a fonológiai kutatásokban realizálhatók, mégis alapvető fontosságú ezeknek a mentális struktúráknak a tételezése. Ennek révén ugyanis a fonémák nem pusztán a nyelvész deskriptív absztrakciói, hanem a nyelvhasználatban gyökerező, így pszichológiai realitással rendelkező struktúrák – a tudásként felfogott nyelv részei.

A fonéma tehát ezek alapján nem más, mint a beszédhang mentális képe, absztrakciós folyamat eredménye. A fonológia mint nyelvtudományi diszciplína tárgya nem a fizikai realizáció önmagában, hanem az annak mentális feldolgozásával előálló tudáskategória (LANGACKER 1987: 78). Ennek megfelelően a fonéma ugyan jellemezhető fonetikai paraméterekkel, ám nem e paraméterek mint megkülönböztető jegyek alulspecifikált listája, hanem valódi, prototipikus hang (NATHAN 2007: 620). Ily módon a fonetikai jegyek sem bináris klasszifikációs eszközök, hanem a különböző beszédhangok között észlelt hasonlóságokat összefoglaló dimenziók (TAYLOR 1995: 231). Másként fogalmazva az elme eljárása az orális és hallható impressziók egységesítésére (NATHAN 2007: 620). Következésképpen a fonéma a prototípuselv mentén, radiálisan szerveződő komplex kategória, amelynek központi tagja, prototípusa a leggyakoribb, legkönnyebben hozzáférhető allofón (LANGACKER 2000: 44, NATHAN 2007: 617). Az így felfogott kategória egészként működtethető (noha képesek vagyunk elemezni), továbbá a fonémák mint kategóriák átfedik egymást (NATHAN 2007: 620–1). E prototípuselvű szerveződés más fonológiai kategóriákat is jellemez, vagyis nemcsak a fonémajelleg, hanem annak tulajdonságai is fokozatszerűek (lásd TAYLOR 1995: 222–34).

A kognitív fonológiára tehát olyan szemléletmód jellemző, amely a beszédhangokat nem fizikai, hanem nyelvi jelenségekként tematizálja, mégpedig a megismerés közegeként és eszközeként felfogott nyelv leírása keretében. Amennyiben a fonológiai jelenségek kognitív megközelítését tovább részletezzük, reflektálnunk kell azokra az elméleti különbségekre is, amelyek a kognitív szemléletű fonológiai kutatásokat jellemzik. E tekintetben két irány körvonalazható a kognitív fonológiában.

Az egyik a természetes fonológiára épít (vö. TAYLOR 1995: 228). Legfőbb jellemzője, hogy a fonológiai reprezentációk kapcsán azok fizikai-fiziológiai megalapozottságát hangsúlyozza. E felfogásban a fonémák olyan idealizált men-

tális célstruktúrák, amelyek a hangképző szervek és a perceptuális rendszer természetes korlátozó tényezői által formálódnak (NATHAN 2007: 627). Vagyis a természetes fonológia elvei mentén kibontakozó kognitív fonológiában a fonéma azért központi jelentőségű, mert a beszéd produkciójának és percepciójának leginkább természetes egysége. A beszédprodukció más humán motoros képességekhez hasonlóan az ember fiziológiai jellemzői által természetesen motivált mintázatok kialakulásával jár (NATHAN 2007: 618), e mintázatok voltaképpen a sikeres beszédtevékenység megvalósulásában funkcionálnak. Ahogy NATHAN fogalmaz, előre fel vagyunk szerelve természetes válaszokkal a beszédtevékenység során felmerülő (motoros) nehézségekre (NATHAN 2007: 616).

Ebben a megközelítésben a fonológiai struktúrák funkcionalitása voltaképpen teleológ funkcionalitás: a struktúrák az emberi képességek természetes jellemzői, lehetőségei és korlátai mentén szerveződnek az eredményes nyelvi tevékenység kivitelezésére, alapvető nehézségek áthidalására. Ehhez képest az amerikai funkcionális nyelvfelfogás másként értelmezi a nyelvi struktúrák funkcionalitását: itt a nyelvi struktúrák a gyakori használat során kiemelkedő és konvencionalizálódó mintázatok, tehát nem elsősorban a természetes lehetőségek és korlátok, hanem a nyelvhasználat folyamatai formálják azokat (BYBEE 1994: 286). Következésképpen a nyelv szerkezetei nem valamely célra irányulásukban válnak értelmezhetővé, hanem a nyelvi megismerést jellemző absztrakciós és sematizációs folyamatok keretében.

A kognitív fonológia azon ága, amelyre ez utóbbi funkcionalizmus jellemző (lásd BYBEE 1994, LANGACKER 1987, 2000), a nyelv használatalapú megközelítéséből indul ki. Elismeri a beszéd fizikai-fiziológiai jellemzőinek mint tapasztalati alapnak a jelentőségét, ám a fő tényezőnek az egyes hangok ismétlődő megvalósulását tekinti a fonémák kialakulásában, nem pedig a humán szenzomotoros folyamatokat. Vagyis a különbség e két kognitív fonológiai irány között abban ragadható meg, hogy mekkora jelentőséget tulajdonítanak a fizikai-fiziológiai, illetve a diszkurzív-használati tényezőknek. BYBEE (1994) funkcionális-kognitív fonológiai elméletének legfőbb tézise, hogy a lexikális reprezentációnak része a fonetikai szubsztancia, amely a nyelvhasználat során állandóan és fokozatosan formálódik. A fizikai-fiziológiai tényezők BYBEE szerint tehát nem közvetlenül hatnak a fonológiai struktúrák mentális reprezentációjának kialakulásában és változásában, hanem a nyelvhasználat folyamatain, a konkrét megnyilatkozások produkcióján és percepcióján keresztül. BYBEE modelljében a gyakoriság válik központi jelentőségű tényezővé, mert a lexikális reprezentációk fonetikai szubsztanciájának kidolgozottsága és megváltozása egyaránt a reprezentáció megvalósulásának gyakoriságából következik. Éppen ezért a használatalapú kognitív fonológiában a fonémák és fonológiai struktúrák mentális reprezentációja nem statikus, hanem állandó változásnak van kitéve a nyelvhasználat során (BYBEE 1994: 294). Következésképpen a természetes fonológiához kapcsolódó kognitív fonológiával szemben nemcsak a fonemikus szint érdemel kitüntetett figyelmet a használatalapú fonológiai kutatásokban, hanem a szubfonemikus részletek, a kivételek, marginális jelenségek is, hiszen ezek vizs-

gálatával modellálható a fonológiai információk szerveződése. BYBEE modelljében (lásd BYBEE 1994: 292–5) a nyelvhasználó a fonetikai reprezentáció részleteit is elsajátítja és tárolja. A fonológiai információk különféle kidolgozottsági és sematizáltsági szinteken tárolódnak, így nemcsak a részletes reprezentáció, hanem a szabályosságokat felmutató séma is aktiválható. Az egyes megvalósulások pedig rendre hatnak a már létező reprezentációkra, fokozatosan módosítva azokat. A használatalapú kognitív fonológia BYBEE-féle modellje mindezek alapján összehangolható a fonológiai struktúrák kognitív nyelvtani elemzésével.

Az ugyancsak használatalapú perspektívát érvényesítő kognitív nyelvtan a fonológiai struktúrák leírásakor szintén abból indul ki, hogy a nyelvhasználók képesek beszédhangokat létrehozni, észlelni és értelmezni. Ez a képesség a fonikus potenciál kognitív tartománya, amelyet LANGACKER fonológiai térnek nevez, s amelyen belül az egyes beszédhangok akusztikai konfigurációkként definiálhatók (LANGACKER 1987: 76–7). Lényeges ugyanakkor, hogy a humán motoros és percepciós képességek ebből a kiindulópontból csupán lehetőséget adnak arra, hogy a nyelvhasználat során mintázatok rögzüljenek, sáncolódjanak el, reprezentációk konvencionalizálódjanak, illetve formálódjanak. A fonológiai struktúrák kialakulását a kognitív nyelvtan is a használatból kiindulva, dinamikusan írja le: az egyes megvalósulások, használati események absztrakciójával és sematizációjával emelkednek ki a reprezentációk, fonológiai dekontextualizáción keresztül válnak a fonémák disztinkt kognitív entitásokká, bizonyos mértékben sematikus jellegű prototípus köré szerveződő kategóriákká (LANGACKER 2000: 44). LANGACKER kitér e reprezentációk természetére is: elméletében a fonémák, fonológiai struktúrák ugyanúgy konceptuális természetűek, mint a szemantikai szerkezetek (LANGACKER 1987: 78–9). Ezáltal a fonológiai struktúrák jellegüket tekintve homológgá válnak a jelentésekkel, ami lehetőséget ad arra, hogy a kognitív nyelvtan a nyelv egészét fogalmi természetű tudásként írja le, nem vonva éles határt hang és jelentés közé. Mindebből következik, hogy a fonikus potenciál kognitív tartománya, a fonológiai tér e modellben nem különíthető el a konceptuális potenciál tartományától, a szemantikai tértől, hanem annak altartományaként fogható fel. Ily módon a kognitív nyelvtanban a nyelvi szimbólum a szemantikai tér két struktúrája közötti szimbolikus megfelelés, amelyben az egyik struktúra a fonológiai altartományban van.

Az eddigiek alapján a fonológiai struktúrák funkcionális-kognitív leírásában magam a kognitív nyelvtan használatalapú kiindulópontját tartom leginkább termékenynek. Fontos azonban belátni, hogy az itt vázlatosan ismertetett kognitív fonológiai elméletek csak bizonyos háttérfeltevéseiket tekintve különülnek el egymástól, alapvetően egyazon kognitív fonológiai szemléletmódba tartoznak, amelyet a fentiek alapján a következő módon tartok jellemezhetőnek:

1) A fonológia feladata azoknak a mentális reprezentációknak a vizsgálata, amelyek a beszédhangok fizikai-fiziológiai tapasztalatának fogalmi feldolgozásával jönnek létre, a nyelvhasználat folyamatában.

2) E mentális reprezentációk konceptuális természetűek, és a prototípuselv alapján szerveződnek kategóriába.

3) A fonológiai kategóriák tagjai a sematikusság különböző fokával jellemezhetők: a kategória centrális tagja, a prototípus a leggyakoribb, ugyanakkor a leginkább dekontextualizált, így a legnagyobb mértékben sematikus struktúra; a kategória egyéb tagjai a prototípushoz képest ritkábbak, ugyanakkor specifikusabbak, részletesebben kidolgozottak.

E tanulmányban a rímet olyan fonológiai struktúraként értelmezem, amely leírható a kognitív fonológia alapján, kategóriaként és megvalósulásként is. Ebből következően a továbbiakban azt vizsgálom, miként szerveződik a rím fonológiai kategóriája, azaz hogyan jellemezhető a prototípus, illetve a kategória többi tagja a prototípushoz való viszonyában.

3. A rím fonológiai kategóriájának szerveződése. – A használatalapú kognitív nyelvtanban a nyelvi kategóriák olyan hálózatokba szerveződnek, amelyek központi tagja a legsematikusabb, legkevésbé specifikált prototípus: a leggyakoribb megvalósuláshoz köthető, így ez sáncolódik el elsőként a nyelvhasználat során, a kategória többi tagja pedig a prototipikus központi mag sémájának kiterjesztésével írható le, következésképpen specifikusabb jellegű struktúraként jellemezhető (lásd LANGACKER 2000: 10–3). Ennek a leírásnak fontos előfeltevése, hogy a kategória prototípusa alakul ki először, továbbá hogy a prototípus alapján történő kategorizáció elsődleges a sémalapú kategorizációhoz képest (TAYLOR 1995: 67–8). Ez utóbbi problémakörre a továbbiakban visszatérek még, a fentiek azonban kellően indokolják, miért szükséges először a prototípus körvonalazása, illetve a prototípushoz való hasonlóság feltárása egy nyelvi kategória jellemzésénél.

A rím kategóriájának modellálásában jelentős eredmények születtek a héber nyelvre vonatkozóan: RAVID és HANAUER (1998) számos alapos megállapítást tesz a rím fonológiai szerkezetéről, illetve a kategória prototípuselvű szerveződéséről. Munkájuk alapján felvázolható az a struktúra, amelyből a magyar rím vizsgálata során érdemes kiindulni. Ezt követően megvizsgálom, hogy a héber nyelvre kidolgozott modell mennyiben alkalmazható a magyar rím kategóriájára. Ebben ARANY JÁNOS alapos jellemzésére támaszkodom (ARANY 1962).

RAVID és HANAUER a rímet általánosságban két (vagy több) forma szerkezeti hasonlóságaként határozzák meg, ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy a rím kategóriájának tagjai nem maguk a formák, hanem a köztük lévő hasonlósági viszonyok (RAVID–HANAUER 1998: 81). A rím tehát relációs természetű fogalom: e reláció részletezhető egyfelől a két struktúra (a rímpár tagjai) mentén, másfelől a hasonlóság és a különbözőség tengelyén. Vagyis a rímkategóriába sorolás csak két struktúra összehasonlításával tehető meg, a rím minősége pedig a hasonlóság mértékének megállapításával ítélhető meg. Ezek alapján első közelítésre a rím prototípusa azon két szerkezet viszonya lenne, amelyben a lehető legnagyobb a hasonlóság a struktúrák között: a teljes egyezés lenne a tö-

kéletes rím. Egy struktúra megismétlése azonban nem minősül rímnek ebben a modellben. Ily módon a hasonlóság mellett a másik lényegi tényező a rím minősítésében a kontraszt: bizonyos fokú eltérés szükséges a hasonlóság megállapításához, ezáltal a rím feldolgozásához. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kontraszt háttere előtt figurálódik a rím a hasonlóság alapján (ezt az elvet fogalmazza meg a magyar rímelméleti szakirodalomban LÁSZLÓ 1972: 16, 35).

A rím prototipikalitása tehát hasonlóság és kontraszt arányában határozható meg, a kategória prototípusát pedig a rím centralitásának elvével (rhyme centrality principle, RCP) írhatjuk le: maximális hasonlóság egy minimálisan különböző párban (RAVID–HANAUER 1998: 82–3). Mindebből az is következik, hogy a rím prototípusa feltehetően összetett fonológiai struktúrák révén valósul meg, egyszerű, néhány fonémából álló szerkezetpárokban ugyanis nem kellően aszimmetrikus a hasonlóság és az eltérés aránya (vagyis nem kellően szaliens a rímjelleg), így ezek a rímek a kategória perifériáján helyezkednek el.

A rímviszony és a rímpárok szerkezeti felépítésének összefüggéséről a következők állapíthatók meg. A szótagszerveződés univerzális elve (TAYLOR 1995: 232) alapján minden szótag kötelező eleme, alszerkezete az úgynevezett rím (rhyme), amely egy kötelező magból (nucleus) és egy opcionális kóda (coda) részből áll. A rím alstruktúrát opcionálisan megelőzheti egy kezdet (onset), miként azt az 1. ábra szemlélteti.

1. ábra
A szótagszerveződés univerzális struktúrája

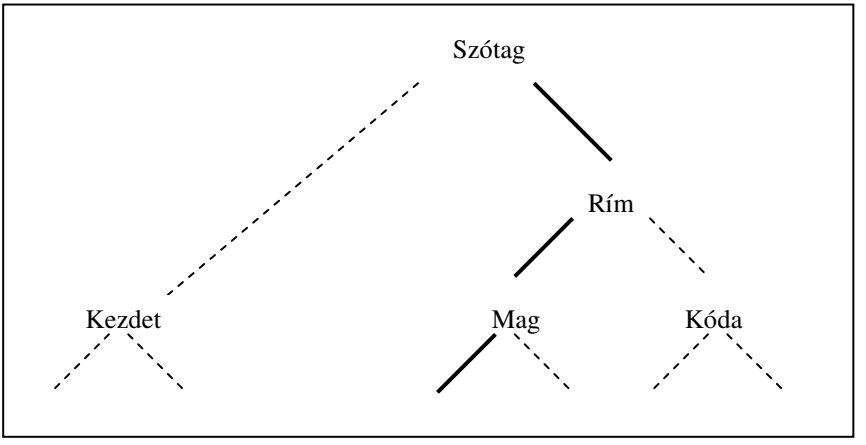

E séma alapján felismerhető, hogy a rím szempontjából a szótag magja (vagyis a fonotaktikai terminológiában is rímnek nevezett alszerkezet) válik kitüntetetté. A szerkezeti hasonlóság más típusaihoz, például az alliterációhoz képest a rím specifikus jellemzője, hogy a hasonlóság helye a szótag magja: ha ez a mag nem hasonló, a struktúrák közti viszony nem tekinthető rímnek (RAVID–HANAUER 1998: 82). E fonotaktikai séma kiterjeszthető azokra a szerkezetekre,

amelyek egynél több szótagból állnak. Ez azért fontos, mert a rím funkcionális nyelvelméleti kiindulópontú leírásában a rím alapegysége szemantikai egységként működtethető nyelvi szerkezet, jelen esetben a szó (lexikális egységként felfogott kompozitumszerkezet). A héber és az angol nyelvben nem okoz problémát a kiterjesztés, a hangsúlyos szótag ugyanis minden esetben a fonológiai struktúra magjának tekinthető, így a hangsúlyos szótag és az azt követő szótagok felelnek meg a rím fonotaktikai alszerkezetnek, a hangsúlyos szótagot megelőző szótag pedig a kezdetnek, például:

suggest − *sə* [kezdet] ’*ʤest* [rím].

Ezekben az esetekben a prototipikus rím a lehető legtöbb szótag hasonlóságával valósul meg a hangsúlyos szótagot és az azt követő hangzókat, illetve szótagokat tekintve, és a lehető legkevesebb szótag eltérésével a hangsúlyos szótagot megelőző alszerkezetben (RAVID–HANAUER 1998: 83).

Ez a kiterjesztés a magyar nyelv esetében nem problémamentes, hiszen az első szótagi hangsúly alapján a mag előtti rész kontrasztjával nem számolhatnánk, miként kezdet alszerkezettel sem. A fonotaktikai séma kiterjesztése további kutatásokat tesz szükségessé, elsősorban a magyar nyelv prozódiájára vonatkozóan. A jelenlegi kifejtésben a következő megállapítások tehetők: két vagy több szótagú szerkezet esetén az első szótagi magánhangzót megelőző (opcionális) rész a kezdet, az első szótag magánhangzója és az azt követő (opcionális) mássalhangzók alkotják a magot, a második szótagtól pedig kódáról beszélünk. Szemléltesse a szerkezetet az alábbi példa:

b|	*ar*|	*Át*	−	*k*|	*ar*|	*át*
kezdet	mag	kóda		kezdet	mag	kóda

A következőkben az imént felvázolt elméleti keret alkalmazhatóságát mutatom be a magyar rím prototípusának jellemzésére, illetőleg a magyar rím kategóriájának modellálására.

Az alapot ARANY JÁNOS Valami az asszonáncról című tanulmánya képezi (ARANY 1962), amely több mint másfél évszázada, 1854-ben jelent meg először nyomtatásban. A tanulmányban ARANY határozottan elkülöníti a rím és az asszonánc kategóriáját, utóbbit teljes variabilitásában mutatja be. Jóllehet dolgozata preskriptív jellegű (célja a helyes asszonáncképzés poétikai gyakorlatának elméleti magalapozása), leíró jellegű tanulmányként is olvasható, hiszen nem annyira az asszonánc alkotásának szükséges és elégséges feltételeit, mint inkább magának a kategóriának a heterogenitását mutatja be. Továbbá az egyes asszonáncvariánsok egymáshoz viszonyított minőségét is megállapítja, alkalmas kiindulópontot kínálva ezzel a kategória fokozati szerveződésének feltárásához.

Mielőtt ezt bemutatnám, szükséges kitérni rím és asszonánc elkülönítésére. ARANY a klasszikus kategorizáció alapján élesen elkülönülő kategóriákként tekint rájuk. A rímet a mag és a kóda magán- és mássalhangzóinak teljes egyezé-

sével ragadja meg, a rímelő struktúrák kezdetét nem veszi figyelembe, továbbá elutasítja a morfológiai alapú egyezést („rag ismétlésből rím nem ered", ARANY 1962: 213). Az asszonánc kritériumaként a magánhangzók egyezését és a mássalhangzók rokon jellegét sorolja fel, a hasonlóság helyeként ezúttal is a mag és a kóda részt jelölve meg. (A rokonság a következő módokon valósulhat meg leírásában: képzés módja és helye szerint azonos, zöngésség szerint nem − *b-p*, *d-t*, *f-v*, *zs-s*, *z-sz*, *gy-ty*, *dzs-cs*; képzés módja és a zöngésség szerint azonos, a képzés helye szerint nem − *c-sz*, *l-ly*, *m-n*, *n-ny*; csak a zöngésségben egyezik − *r-l*; ARANY 1962: 215.) Ha a rím kategóriáját a prototípuselv alapján közelítjük meg, az ARANY által felsorolt feltételek nem szükséges és elégséges kritériumok, hanem csupán a családi hasonlóság mentén rendeződő tulajdonságok. Vagyis a hasonlóság, illetve egyezés szerkezeti helye, valamint a magánhangzók egyezése a rím kategóriájának minden tagját jellemzi, a mássalhangzók hasonlóságának foka pedig a kategória belső szerkezetének kialakulásában válik jelentőssé. Fontos továbbá, hogy a prototipikus rím meghatározása a rím centralitási elve alapján érvényesíthető ARANY mindkét kategóriájára, így azok e tekintetben sem választhatók szét. Mindezek alapján funkcionális-kognitív kiindulópontból nem indokolható rím és asszonánc merev elkülönítése ARANY leírásában sem, így e tanulmányban magam egyetlen komplex rímkategóriával dolgozom. E kategória hipotetikusan a rím centralitásának elve alapján rendeződik: központi tagja az a rím, amelyben a lehető legnagyobb a hasonlóság, és a lehető legkevesebb az eltérés. Szerkezeti szempontból a rím prototípusa a következőképpen jellemezhető (vö. RAVID–HANAUER 1998: 84): a rímelő struktúrák kezdetében minimális az eltérés (ugyanakkor kell lennie eltérésnek, hogy rímről lehessen beszélni), a magban és a kódában pedig maximális a hasonlóság, azaz egyezés van. A rím kategóriájának központi tagja tehát a tiszta rím, a hagyományosan külön kategóriaként kezelt asszonánc változatai pedig valójában e prototípushoz viszonyítva rendeződnek el a kategória perifériája felé haladva.

Az így meghatározott rím kategóriájának körülhatárolása szintén megtehető ARANY tanulmánya alapján. Magától értetődő, hogy hasonlóság vagy egyezés teljes hiányában nem jön létre rím. ARANY szerint nem tekinthető továbbá sem rímnek, sem asszonáncnak, ha a kódarészek között nincs rokonságon alapuló hasonlóság, és a szerkezetek többi részében kevés az egyezés – ilyen például a *huszárt – beosztják* pár. E kritérium kapcsán megállapítható a kóda kiemelt jelentősége a magyar rím szerkezetében, amelyre már a prototipikus rím és a prototipikus asszonánc meghatározásánál is felfigyelhetünk (a hasonlóság/egyezés szerkezeti helyeként a mag és a kóda részt jelöli meg ARANY). Ugyancsak a kóda rímbeli jelentőségét támasztja alá a magyar nyelvre vonatkozóan ARANY következő tézise: „Minél kevésbé rokonok az asszonánc derekán lévő mássalhangzók, annál szigorúbban követelhető a vég mássalhangzók közel rokonsága" (ARANY 1962: 216). Vagyis a magyar rímben a kóda központi jelentősége figyelhető meg, mert a rím belsejében lévő kontraszt esetén a kóda egyezése szükséges.

A morfológiai ismétlődés aranyi tilalma funkcionális-kognitív kiindulópontból nem tűnik indokoltnak. ARANY határozottan elutasítja ugyanis az úgynevezett ragrímeket, azokat nem tekinti sem rímnek, sem asszonáncnak. Megállapíthatjuk, hogy amennyiben az összehasonlított struktúrák közti egyezés a kódarészre korlátozódik, nem prototipikus rím alakul ki. Ugyanakkor az ilyen rímpárok gyakoriak a populáris költészetben, rigmusokban és a népköltészetben (lásd a héber nyelvre vonatkozóan RAVID–HANAUER 1998: 86), így bár perifé-rikus példányai a rím kategóriájának, nem látom okát a teljes kizárásnak.

Tekintsük végig részletesen a következőkben a rím kategóriájának belső szerveződését. A központi tartományban helyezkedik el a tiszta rím mint prototípus, amelyben a centralitás elve a legteljesebb mértékben érvényesül. A kategóriát ARANY leírása alapján két alkategóriára bontottam: az egytagú, illetve a két- és többtagú rím alkategóriájára. Az egytagú rím alkategóriájának belső szerveződése a következő:

Egytagú rím
P r o t o t í p u s (P, 1.1): tiszta rím, például *fel – el*, *prém – rém*.

1.2 E l s ő s z i n t: (tulajdonképpen az asszonáncséma megvalósulása, vagyis a magánhangzók azonosak, a mássalhangzók rokonok; ARANY szerint ide sorolható még az *l*, *r* kiesése *d* és *t* előtt, például *hold – szót*.

1.3 M á s o d i k s z i n t: „néma” (zöngétlen) és sziszegő mássalhangzók felcserélése, például *azt – siratsz*.

1.4 H a r m a d i k s z i n t: hosszú magánhangzó után az *l*, *r* kiesik, például *cserélsz – érc*, *jársz – ház*.

Ez a szerkezet a következő módon szemléltethető:

2. ábra
Az egytagú rím alkategóriáinak belső szerveződése

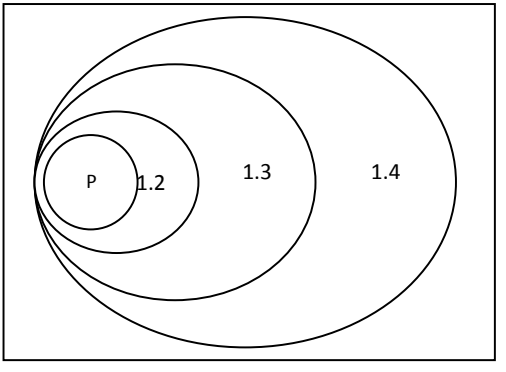

Az egytagú rímek esetében a mag a szótag magánhangzója, a kezdet és a kóda pedig a magánhangzót megelőző, illetve követő mássalhangzók. Amennyiben az egyes szintek elkülönülését (de nem merev elhatárolódását) vizsgáljuk, észrevehetjük, hogy a mássalhangzók hasonlóságának, illetőleg eltérésének mértéke a kóda részben válik fontossá. Tehát a kóda már említett jelentősége az egytagú rímeknél is megmutatkozik, hiszen az egyes szinteket a kódabeli mássalhangzók eltérésének növekvő mértéke szerint lehet meghatározni.

A két- vagy többtagú rím alkategóriájának belső szerveződése jóval összetettebb:

Többtagú rím
Prototípus (P, 2.1): tiszta rím, például *barát – karát*.

2.2 Első szint: a kóda részben is minimális eltérés jelentkezik, másként fogalmazva, a kóda mássalhangzói rokon mássalhangzók, azaz hasonlítanak, de nem azonosak:

2.2.1 A magban teljes az egyezés, de a kódában rokon mássalhangzók vannak, például *halom – falon*;

2.2.2 A kóda mássalhangzói rokon hangzók, a többi mássalhangzó részben egyezik, részben rokon, például *harmat – siralmad*;

2.2.3 A kóda mássalhangzói és a többi mássalhangzó is rokon mássalhangzók, például *halad – nyarat*;

2.2.4 A kóda mássalhangzói rokon mássalhangzók, a többi mássalhangzó részben rokon, részben nem, például *kárban – csináltam*;

2.2.5 Csak a kóda mássalhangzói rokon mássalhangzók, a többi mássalhangzó nem, például *virradtig – alszik*.

2.3 Második szint: a kódarészben a minimálisnál nagyobb az eltérés, mássalhangzói nem rokon mássalhangzók, hanem „hasonfajú" mássalhangzók (ezek: *p*, *t*, *k – b*, *d*, *g – b*, *v – l*, *n*, például *nyarak – harap – arat*, *darab – farag – marad*):

2.3.1 A kóda mássalhangzói nem rokonmássalhangzók, a többi mássalhangzó azonban ugyanaz, például *párját – várják*; ARANY szerint ez nem szabályos rím, de erős;

2.3.2 A kóda mássalhangzói nem is „hasonfajú" mássalhangzók; ez a típus tűnik a legperiférikusabbnak, például *harangot – barangol*.

2.4 Harmadik szint: vegyes:

2.4.1 Az egyik kóda hiányzik, de az asszonánc erős, például *sárga halál – szárnya alá*;

2.4.2 A „hasonfajú" mássalhangzók felcserélődnek, például *adag – dagad*;

2.4.3 A „hasonfajú" mássalhangzók rokonaikra cserélődnek, például *hideg – sziget*;

2.4.4 Etimologikus rím – a szó első szótagja egészben vagy részben ismétlődik, például *vártam – várban*, *halmán – hajtám*;

2.4.5 Ragrím – a kóda teljesen megegyezik, a magbeli hasonlóság minimális, például *szemeink – füleink*.

Érdemes rá felfigyelni, hogy a két- vagy többtagú rím esetében is a kóda alszerkezet kiemelt jelentősége érvényesül, a prototípustól távolodva ugyanis rendre a magbeli hasonlóság csökkenése és a kódabeli eltérés növekedése szerint határozhatók meg az egyes szintek. Fontos, hogy a kódabeli eltérés növekedése egyben a rím szabályosságának, azaz a prototipikus rímséma megvalósulási fokának a csökkenésével is jár. Mindez egybeesik a héber rímre vonatkozó kutatások eredményével (RAVID–HANAUER 1998: 98): egyfelől a rímelő szerkezetek kezdeteiben tapasztalható eltérés nem befolyásolja a rím kategóriába tartozásának mértékét, ugyanakkor a kódabeli eltérés csökkenti a rím minőségét; másfelől megállapítható, hogy a rímelő szerkezetekben a mag és a kóda szorosan összetartozik, a kódának domináns szerepe van a rímkategória belső strukturálódásában.

A másik lényeges megfigyelés, amely ARANY rendszerének elemzése alapján tehető, a rímkategória belső szerveződésének két aspektusát világítja meg: a prototípusalapú és a sémaalapú kategorizáció közti különbségeket. A prototípust ugyanis kétféle módon is értelmezhetjük a nyelvészeti kutatásban: a kategória központi tagjaként (illetve a központi tagok tartományaként), valamint a kategória konceptuális magjának sematikus reprezentációjaként is (TAYLOR 1995: 59–60). Ugyanakkor e két megközelítés nem különíthető el egymástól, hiszen a prototípus mentális reprezentációja mindig alulspecifikált a példányokhoz képest, vagyis mindig sematikus jellegű. TAYLOR (1995: 66–7) szerint e két kategorizációs művelet ugyanazon jelenség két aspektusa: míg a sémaalapú kategorizációnál az adott entitás teljesen kompatibilis egy absztrakt reprezentációval, addig a prototípusalapú kategorizációnál csak részlegesen.

LANGACKERre hivatkozva TAYLOR úgy érvel, hogy míg a sémaalapú kategorizációnál a kategóriába tartozás nem fokozat kérdése, addig a prototípushoz viszonyítva igen. Nos, a kategóriába tartozás szempontját tekintve mindez elfogadható, ám a kategória fokozati jellege a séma alapján is kirajzolódik, hiszen a séma mindig valamilyen elaboratív távolságra van a megvalósulástól (LANGACKER 1987: 69), vagyis az instanciáció séma általi jóváhagyása maga is fokozati jellegű. Következésképpen megállapítható, hogy a sémaalapú és a prototípusalapú kategorizáció egyaránt gradiens struktúrát eredményez, csak a példányok skálán való elhelyezkedése lesz más. Mindezt a rím kapcsán a 3. ábra szemlélteti.

3. ábra

A többtagú rím alkategóriájának szerveződése a sémától való eltérés („szabályosság”), illetve a prototípustól való eltérés („erősség”) szerint

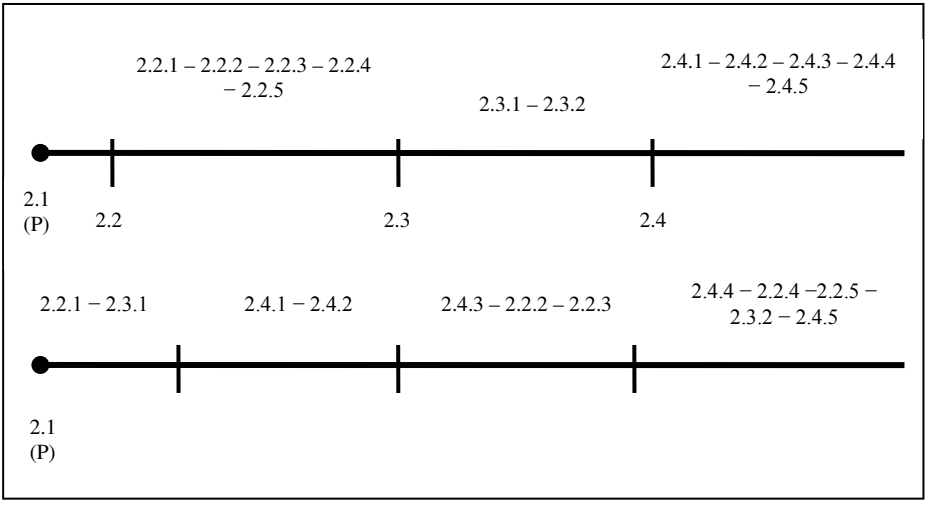

Amint az ábra mutatja, a kategória sémája a példányok közös jellemzőinek nem specifikált reprezentációjaként fogható fel, így a kategóriába tartozás mértéke a séma és a megvalósulás közti elaboratív távolság alapján határozható meg. Másfelől a prototípus a kategória központi példánya, amely a kategóriát jellemző tulajdonságok legtöbbjét vagy mindet hordozza, így a kategóriába tartozás mértéke a prototípushoz való hasonlóság szerint határozható meg. A rím kategóriáját tekintve, a kategória sémája leírható a rím centralitásának elvével: a lehető legnagyobb hasonlóság a lehető legkisebb eltérést felmutató szerkezetpárban, a mag és a kóda részben. Ezt a sémát a tiszta rím valósítja meg a legkisebb elaboratív távolsággal, a többi rímtípus pedig a kidolgozási távolság növekedése mentén rendezhető el, a 3. ábra felső skálájának megfelelően. A kategórián belüli elhelyezkedés fő szempontja a kódabeli eltérés növekedése, a szinteken belül pedig a magbeli hasonlóság csökkenése mentén rendeződnek el az egyes altípusok. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a sémához való viszonyítás a „szabályosság” hagyományos szempontjának feleltethető meg (amennyiben a szabály végrehajtása nem bináris természetű igen-nem besoroláshoz vezet, hanem fokozati elrendezéshez), a kategória belső határai pedig nem élesek.

A rím kategóriájának prototípusa a tiszta rím, amely minden, a kategória tagjaira jellemző tulajdonságot felmutat, továbbá e tulajdonságok a legnagyobb mértékben jellemzik. A prototípushoz való hasonlítás révén vizsgálható a rím „erősségének” kérdése, vagyis a rím minősége. A két aspektus, tehát a szabályosság és az erősség azonban nem homológ szempontok, ARANY ugyanis megjegyzi: „Minél tökéletesebben egybehangzik az asszonánc különben, annál megbocsáthatóbb vétek a vég mássalhangzók nem rokonsága, vagy egyiknek

elmaradása" (ARANY 1962: 216). Vagyis a prototípushoz való közelség szempontja felülírja a sémának való megfelelés részlegességét, másként szólva az erősség elsődleges a szabályossághoz képest. Ezt hivatott szemléltetni a 3. ábra alsó skálája, amely ARANY erősség-minősítései alapján készült.

Fontos hangsúlyozni, hogy e két kategorizációs mód, LANGACKER terminusaival a generalizációk kivonása, illetve a jólformáltság megítélése valóban nem választható el élesen egymástól (LANGACKER 2000: 12). A prototípus éppen azáltal lesz központi példány, hogy a sémát változtatás nélkül dolgozza ki. Ezen a ponton a séma és a prototípus közti alakulástörténeti kapcsolatra szükséges rávilágítani. A kategória kialakulásánál a prototípus elsődleges a sémához viszonyítva, hiszen a kategória kezdetben egyetlen tag, maga a prototípus. Mivel a kategorizációt mindig megelőzi az absztrakció és a sematizáció, a prototípus maga is sematikusan van reprezentálva. Ez azonban más szintű sematikusság, mint a kategória egészének sematikus reprezentációja, ellenkező esetben a prototípus a kategória központi példányát és egyben a kategóriát is reprezentálná. A kategória bővülése során a prototípushoz viszonyítva rendeződnek el az új tagok a struktúrában, ám olyan példányok is bekerülnek a kategóriába, amelyek a prototípussal csak néhány közös jellemzőt mutatnak fel. A kategória alakulásának ebben a szakaszában emelkedik ki a kategória sematikus reprezentációja, amely tehát a kategória tagjainak közös tulajdonságait összesíti magasabb absztrakciós szinten. Vagyis a kategória egészének sematikus reprezentációja magasabb absztraktsági szinten valósul meg, mint az egyes példányok sematikus reprezentációja (vö. TAYLOR 1995: 67–8). A kategória prototípusa olyan séma, amely a példányok által alkotott hálózat központi magja; az ettől való eltávolodás, vagyis a kategória kiterjedése további sematizációval, magasabb szintű sémák kiemelkedésével jár (lásd LANGACKER 2000: 12–3). Ezáltal válik beláthatóvá, hogy a prototípusalapú kategorizáció miért elsődleges a sémaalapú kategorizációhoz viszonyítva.

Ezt támasztják alá azok a kutatások, amelyeket az ELTE magyar szakos hallgatói körében végeztem. Egy felmérés keretében 25 nyelvhasználó azt a feladatot kapta, hogy 18 szópárt a fonológiai összecsengés minősége mentén állítson sorrendbe, azaz állapítsa meg, hogy a megadott rímek mennyire „jó" példányai a kategóriának, egymáshoz viszonyítva. Az eredmények három lényeges következtetésre adnak módot. 1) a legjobb rím a válaszadók többségénél a 2.4.1-es kódszámú típus (*sárga halál – szárnya alá*), amelyet már ARANY is „erős" asszonáncnak tekintett. Ez az eredmény egyfelől alátámasztja az erősség szempontjának elsődlegességét a kategóriában. Másfelől arra enged következtetni, hogy a rím hangzásbeli minőségének megítélésében a magbeli hasonlóság mennyiségi dimenziója kiemelkedő jelentőségű: minél több szótagra terjed ki a magbeli hasonlóság, annál jobb rímnek érzi a nyelvhasználó a szópárt. A rím centralitásának elve tehát azzal árnyalható, hogy a hasonlóság maximuma elsősorban mennyiségi természetű. Ezt az elvet támasztja alá az is, hogy az adatok alapján az etimologikus rím kevésbé perifériás példánya a kategóriának (az összecsengés ez esetben ugyanis a kezdetre is kiterjed). 2) A hasonlóság meny-

nyiségi dimenziójának jelentősége, valamint a centralitáselv érvényesülése magyarázza, hogy az egytagú rímek a rímkategória perifériakusabb példányainak bizonyulnak. 3) A felmérés eredményei alapján a ragrímeket a nyelvhasználók rímnek tekintik, noha a kategória szélső tartományában helyezik el. Mindhárom következtetés összhangban áll a rímkategória itt bemutatott modelljével, így bár az empirikus vizsgálat nem kiterjedt, és az eredmények további árnyalt értelmezése szükséges, megerősíti a javasolt rímkategória érvényességét.

Mindezek alapján a következő megállapítások tehetők a rím kategóriájáról. Egyfelől megközelíthetjük a kategóriát jellemző általános séma felől is: bizonyos mértékű hasonlóság egy eltérést is felmutató párban. A hasonlóság kitüntetett helye a mag és a kóda, lényeges azonban, hogy a rím sémájában ezek valamennyire függetleníthetők egymástól, másként fogalmazva a hasonlóság mértéke a magban és a kódában különböző lehet. E leírás szerint a rím kategóriájának belső szerveződése a sémát legjobban megvalósító, prototipikus tiszta rímtől halad a ragrím perifériájáig. Míg a központi tagot a hasonlóság legmagasabb foka és az eltérés legcsekélyebb mértéke jellemzi, addig a periférián a mag és a kóda hasonlósága a legteljesebb mértékben eltér. A kettő közti kontinuumon helyezkednek el a sémát különböző mértékben megvalósító példányok, amelyekben a centrumtól elindulva egyre kisebb a hasonlóság, egyre nagyobb az eltérés, továbbá egyre inkább függetlenedik egymástól a mag és a kóda.

Másfelől a rím kategóriája leírható a prototípushoz való hasonlóság mértéke alapján, ekkor azonban a kontinuum szerveződése más. Fontos ugyanis, hogy a prototípus egyrészt a legteljesebb mértékben megvalósítja a rímsémát (a legnagyobb hasonlóság, vagyis egyezés jellemzi), másrészt sematikus szerkezetében a mag és a kóda egységként funkcionál, és a mag jelentősége megnő. E tekintetben a kategória azon példányai, amelyeket intenzív magbeli hasonlóság jellemez, közelebb vannak a prototípushoz, még akkor is, ha a rímsémától nagyobb elaboratív távolságra vannak a kódabeli eltérés foka alapján. Példával szemléltetve, a *párját – várják* rímpár ARANY rendszerében erősebb, mint a *halad – nyarat* rímpár, jóllehet ez utóbbiban a kódabeli mássalhangzók hasonlósága a rokonság szempontja alapján magasabb fokú. Ugyanígy a *harmat – siralmad* gyengébb rímnek minősül, mint a *sárga halál – szárnya alá* szerkezetpár: míg az előbbi a rímsémát jobban megvalósítja (hiszen részben azonosak, részben rokon jellegűek a mássalhangzók), addig az utóbbiban a mássalhangzók hasonlósága nagyobb mértékű, továbbá a rím összetettebb szerkezetű, így bár a kóda mássalhangzója elmarad, ami a rímsémától nagy elaboratív távolságot feltételez, mégis erősebb lesz a rím, közelebb kerül a prototípushoz.

4. Összegzés. – A tanulmányban a magyar rímkategória belső szerveződésének modellálására tettem javaslatokat, ARANY JÁNOS asszonáncelméletéből kiindulva, a funkcionális-kognitív fonológia elméleti kiindulópontjából. ARANY JÁNOS ugyanis olyan részletességgel vázolta fel a magyar asszonánc szerkezeti és minőségi variabilitását másfél századdal ezelőtt, hogy az ma is alapul szolgálhat egy funkcionális rímelmélet számára. A tanulmány egyik célja

éppen az volt, hogy ARANY elméletét hatékonyan integrálni tudja a rímről kezdeményezett nyelvtudományi diskurzusba, azáltal, hogy a korábban elkülönített rím- és asszonánctípusoknak átfogó, egységes fonológiai kategóriába szervezését ARANY rendszerére alapozza. Ennek eredményeképpen olyan modellt mutattam be a kategória belső szerveződéséről, amelyben a tiszta rím mint prototípus köré szerveződnek a szóvégi összecsengés különböző lehetőségei. A prototípus körülírásához, továbbá a kategória modellálásához a héber rímről folytatott kutatások eredményeit használtam fel, az így kapott általános struktúrát pedig ARANY rendszerezése mentén specifikáltam, a magyar nyelvre alkalmazva a rím kognitív kiindulópontú kategorizálásának eredményeit.

A tanulmányban bemutatott kutatás általános eredményei a következő felismerések: a magyar rím fonológiai felépítésében a mag és a kóda szerkezeti rész kiemelkedő jelentőséggel bír, a kategória tartományai e szerkezeti részek mentén rajzolódik ki; a magyar rím kategóriája másként szerveződik, ha a prototípust sematikus reprezentációként fogjuk fel (szabályosság szempontja), s másként, ha a prototípust konkrét példánynak tekintjük (erősség szempontja). Részben ARANY elmélete, részben saját további kutatásaim alapján az egyes rímek kategorizálásában a prototípushoz való hasonlóság, tehát az erősség szempontja dominál. Ez utóbbi megfigyelés mindenképpen újabb részletes vizsgálatot kíván, ugyanakkor már a magyar rím fonológiai sémájának modellálása felé mutat.

A hivatkozott irodalom

ARANY JÁNOS 1962 [1854]. Valami az asszonáncról. In: KERESZTURY DEZSŐ szerk. Arany János Összes Művei 10. Prózai művek 1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 213–7.

BYBEE, JOAN L. 1994. A view of phonology from a cognitive and functional perspective. Cognitive Linguistics 5: 285–305.

JAKOBSON, ROMAN 1962. Selected Writings. Vol. 1. Phonological Studies. Mouton & Co – 'S-Gravenhage, The Hague.

JAKOBSON, ROMAN − HALLE, MORIS 1956. Fundamentals of Language. Mouton & Co – 'S-Gravenhage, The Hague.

LANGACKER, RONALD W. 1987. Foundations of Cognitive Grammar Vol. 1. Theoretical Prerequisites. Stanford University Press, Stanford–California.

LANGACKER, RONALD W. 2000. A dynamic usage-based model. In: BARLOW, MICHAEL – KEMMER, SUZANNE eds. 2000. Usage-based Models of Language. CSLI Publications, Stanford–California. 1–64.

LÁSZLÓ ZSIGMOND 1972. A rím varázsa. Akadémiai Kiadó, Budapest.

NATHAN, GEOFF 2007. Phonology. In: GEERAERTS, DIRK − CUYCKENS, HUBERT eds. 2007. The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. Oxford University Press, Oxford. 611–31.

RAVID, DORIT − HANAUER, DAVID 1998. A prototype theory of rhyme: evidence from hebrew. Cognitive Linguistics 9: 79–106.

SIMON GÁBOR 2012. Utak a rímhez − a rímfogalom alakulása a huszadik században. In: PARAPATICS ANDREA szerk. Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A 6. Félúton konferencia, ELTE BTK, 2010. október 7–8. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. (Tálentum 2.) 189–202. URL: http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk10/.

SZEPES Erika 1989. Rím In: KIRÁLY ISTVÁN főszerk. Világirodalmi Lexikon. 11. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest. 740−3.

TAYLOR, JOHN R. 1995. Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory. Clarendon Press, Oxford.

SIMON GÁBOR (simonga@vipmail.com)

On the Category of Hungarian Rhyme from a Functional Cognitive Phonological Viewpoint

This study approaches the category of Hungarian rhyme as a functional cognitive phonological category which is − as other cognitive phonological categories − a mental representation, and it has its members arranging around a prototype. The unified rhyme category includes both the pure rhyme and the assonance. The description is based on the results of the research on Hebrew rhyme: the prototype of the Hungarian rhyme category (the pure rhyme) can be characterised with the rhyme centrality principle (as in the case of Hebrew), and the so called assonance-variants are the less central members of the category. The descripiton of the category's internal organization relies on the system of assonance demonstrated in details by JÁNOS ARANY. The main conclusion of the study is that the prototype-based categorization is more significant factor in the organization of the category of Hungarian rhyme than the schema-based categorization.

SIMON, GÁBOR